

T.Əliyeva. Unudulmuş elm fədailləri və ya "ərəb əlyazmaları üzərində çalışarkən"
// Əlyazmalar yanmır. 2021, №2(13), s.128-134.

UOT: 09

Tahirə Əliyeva

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş., İstiqlaliyyət küç. 26.

e-mail: aliyeva.tahira1@gmail.com

UNUDULMUŞ ELM FƏDAİLƏRİ VƏ YA "ƏRƏB ƏLYAZMALARİ ÜZƏRİNDƏ ÇALIŞARKƏN"

Xülasə

Şərqşünaslıq elminin inkişafında akademik İqnatiy Yulianoviç Kraçkovskinin misilsiz xidmətləri var. Onun elmi irsi ərəbşünaslığın bütün sahələrini əhatə edir və onu geniş diapazona malik şərqşünas olaraq xarakterizə edir. 450-dən artıq çap olunmuş elmi əsər onun qələminə məxsusdur. 6 cildlik seçilmiş əsərlər toplusunun 1-ci cildinə onun "Ərəb əlyazmaları üzərində çalışarkən. İnsanlar və kitablar haqqında xatirələr" adlı məşhur kitabı daxildir. 1941-1945-ci illər müharibəsinin ağır illərində yazılmış bu əsər elmin yüksək bədii təbliğinin nümunəsidir. Kraçkovskinin söylədiyinə görə bu kitabında o şəxslərdən yazıb ki, onlarla alimi əlyazmalar və ya kitablar birləşdirib və o kəslər ki, əlyazmalar ilə sıx bağlı olmuşlar. Təmənnasız elmə xidmət etmiş və ömürləri əlyazmalar içərisində keçmiş İ.Y.Reyske, Q.Y.Kehr, V.F.Girqas, İ.A.Bıçkov, V.R.Rozen, X.D.Fren, A.E.Şmidt və bir çox başqa alimlərin və Kraçkovskinin özünün həyatlarında əlyazmaların böyük rolu olmuşdur. Bu alimlər vasitəsilə əlyazmalar elm aləminə daxil olmuşlar. Kitabda alimin əlyazma üzərində tədqiqat apararkən hansı hissləri keçirdiyi göstərilir, fərəh və məyusluq hisslərindən danışılır. Burada ən xırda detal mədəniyyət tarixinin geniş məsələləri ilə əlaqələndirilir və bəşəriyyətin yüksək ideallarına xidmət edir.

Açar sözlər: *əlyazma, elm, alim, Kraçkovski*

Giriş

"Ərəb əlyazmaları üzərində çalışarkən" əsərinin müəllifi görkəmli şərqşünas alim, sovet ərəbşünaslığının öndəri akademik İqnatiy Yulianoviç Kraçkovski 1883-cü il mart ayının 16-da Vilno (Vilnüs) şəhərində anadan olmuşur. 1901-ci ildə Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə daxil olmuş, 1905-ci ildə 1-ci dərəcəli diplom ilə oranı bitirib, ərəb dili və ədəbiyyatı kafedrasında işləməyə başlamışdır. 1908-ci ildə o, canlı ərəb dialektlərini öyrənmək və ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanışlıq üçün iki illik Suriya və Misirə ezam edilmişdir. Kraçkovskiy ömrünün 50 ilə yaxın hissəsini səmərəli elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş, şərqşünaslıq elminin inkişafına tökan vermiş və bu sahədə yüksək ixtisaslı kadrlar yetişdirmişdir. Onun Böyük Vətən müharibəsinin ən ağır illərində (1941-42) Leninqradın (Sankt-Peterburq) mühasirəsi şəraitində əlyazmaların, çap kitablarının və digər elmi və mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması fədakar əməyi olmuşdur. Geniş diapazona malik

alim ərəb dili, ədəbiyyatı, coğrafiyası və tarixi sahəsində 450-dən artıq elmi əsərin müəllifi-dir. Alimin çoxsaylı əsərləri içərisində nəzəri-diqqətimizi cəlb edən ictimaiyyətin geniş nüfuzunu qazanmış və I dərəcəli Stalin mükafatına layiq görülmüş “Ərəb əlyazmaları üzərində çalışarkən. İnsanlar və kitablar haqqında xatirələr” (“Над арабскими рукописями. Листки воспоминаний о книгах и людях”) kitabıdır. Alimin 6 cildlik seçilmiş əsərlərinin giriş hissəsində V.Belyayev və Q.Tseretelinin yazdıqlarına görə “onun 40 ildən çox elmi həyatının zəngin təcrübəsini cəmləşdirən bu əsər elmin yüksək bədii təbliğinin nümunəsidir”. Əsər həm elmi yaradıcılıq prosesini, həm də böyük alimin mənəvi simasını açıq-aydın təsvir edir. Kraçkovskinin özünün yazdığına görə kitabın taleyi xoşbəxt olmuşdur: onu müharibənin ağır illərində yazıb, lakin 1945-ci ilin may ayında bütün dünya qələbə gününü qeyd edəndə kitab işıq üzünə çıxıb. Kraçkovski deyirdi ki, mən bu kitabımda o şəxslərdən yazmışam ki, onlarla məni əlyazmalar birləşdirib və o kəslər ki, əlyazmalar ilə sıx bağlı olmuşlar. Kitabın 2-ci nəşri 1-cidən fərqli olaraq evakuasiya şəraitində deyil, alimin şəxsi kitabxanasında – mühasirəni yaşamış əlyazma və kitabların içərisində hazırlanmışdır. Kraçkovski xahiş edir ki, onun kitabına şəxsi xatirələr kimi baxmasınlar. O, 1943-cü ildə yazırdı: “Mən xatirələri özüm haqqında deyil, mənim həyatımda böyük rol oynayan ərəb əlyazmaları haqqında yazmışam. O əlyazmalar ki, onları tapıb üzə çıxarmaq və elm aləminə təqdim etmək mənə nəsisib olmuşdur. Hər şeydən əvvəl mən alimin əlyazma üzərində tədqiqat apararkən hansı hissləri keçirdiyini göstərmək istəmişəm, fərəh və məyusluq hisslərindən danışmaq istəmişəm. Əlyazmalar üzərindəki təəssüratlarımı yada salarkən demək istəyirəm ki, burada ən xırda detal mədəniyyət tarixinin geniş məsələləri ilə əlaqələndirilir və nəhayət yekun nöqtədə hər şey bəşəriyyətin yüksək idealları yolunda güclü axına qoşulur. Mənim düşüncələrimi hər zaman əhatə edən bu olub və mən istərdim ki, bu fikirlər kitabı oxuyacaq insanların ağıllarına və qəlblərinə yol tapsın”. 1901-ci ildə Peterburq ictimai kitabxanasının direktoru olmuş İ.A.Bıçkova (1858-1944) həsr etdiyi bölmədə alim qeyd edir ki, şərqşünaslar üçün əlyazma şöbəsi hər zaman nadir məktəb olmuşdur: “Buraya biz gənc tələbə kimi cəsarətsiz daxil olmuşuq, burada bizim ilk işlərimiz yaranıb və onilliklər sonra saçları ağarmış halda buraya tələbələrımızlə oxumağa gəlmişik və daha sonralar tələbələrimizin tələbələrini göndərmişik”.

“Ərəb əlyazmaları üzərində” kitabını vərəqləyərkən mənim diqqətimi cəlb edən və mənə xoş təəssürat bağışlayan dahi akademik elm tarixində adları çox çəkilməyən və ya bir zamanlar məşhur olub sonralar unudulmuş, sözün həqiqi mənasında elm qurbanları, elm fədailəri barəsində düşüncələri oldu. Onlardan bir neçəsi barədə söz açmaq istərdik. Məsələn, Babilər hərəkatı (1820-1850) haqqında tədqiqat işinin müəllifi 1920-ci ildə vəfat etmiş “kapitan Tumanski” kimi yaddaşlarda qalan hərbiçi, general A.Q.Tumanski.

XX əsrin 20-ci illərinin sonunda Kraçkovski təsadüfən tanımadığı şəxsdən Quranın əllə yazılmış qeydlərlə birlikdə tərcüməsini əldə edir. Göy qovluğun üzərində yazıldığına görə əlyazma general-leytenant D.N.Boquslavskiyə məxsus idi. Kraçkovski bu çətin və ciddi işin öhdəsindən ərəb dili mütəxəssisi olmayan hərbiçinin gəldiyinə heyrətlənir. Ön söz 1871-ci ildə yazılmışdı və buradan aydın olurdu ki, müəllif İstanbulda olmuşdu. Tərcümə orijinaldan – birbaşa Qurandan edilmişdi. O illərdə Petroqrada tərəfin Petrozavodskaya küçəsində Qeslerov prospektinə yaxın yerdə 3 mərtəbəli bina var idi. Burada nələr yox idi: antikvar əşyalar, qədim əlyazmalar, daha nələr-nələr. Bu bina əvvəllər Paleoqrafiya muzeyi olmuş, sonralar Kitab, Sənəd və Yazı İnstitutuna çevrilmişdi. 1932-ci ildə binanın inventarını gözdən keçirərkən Kraçkovskinin gözləri Şamilin avtoqrafına sataşır. Bu, Qafqazda müridliyin başçısı Şamilin (1798-1871) imzası ilə ərəb dilində yazılmış məktub idi. Ünvan sahibi olaraq general knyaz Boquslavski göstərilirdi. Kraçkovski dərhal Quran tərcüməsini yada salır.

Əlyazmalar artıq 2-ci dəfə idi ki, onu bu şəxslə əlaqələndirirdi. Alim qərara gəlir ki, bu şəxsin kim olduğunu müəyyən etsin. İzahatlar həm rus, həm də ərəb tərəfindən gəldi. Asiya muzeyi toplusunda Şamilin kürəkəninin onların Rusiyada olması haqqında xatirələr avtoqrafı üzə çıxdı. Müəllif Peterburqda və Kaluqada onlara təhkim olunmuş ərəb dilini bilən polkovnik Boquslavski haqqında xoş təəssüratlarını yazırdı. Sonralar Peterburq Şərq dilləri fakültəsinin dekanı məşhur A.K.Kazımbəy (1802-1870) şərqşünaslıq məsələləri barədə yerli məcmuələrin birində Boquslavskinin simasında Universitet tədrisi şəraitində nəinki tələbə, hətta azad dinləyicinin nələrə qadir olduğunu nümunə kimi göstərəcəkdə. Boquslavski İstanbulda səfirlikdə işlədiyi illərdə Quranı tərcümə etmişdi. XIX və XX əsrlərdə bu tərcümə əslindən rus dilinə edilmiş 2-ci hal idi və çap üçün nəzərdə tutulmuşdu. Onun dərc edilməməsinə səbəb kimi Kraçkovski XIX əsrin 70-ci illərində Kazanda Q.S.Sablukovun tərcüməsinin meydana çıxdığını söyləyir. Sablukov uzun illər özünü bu işə həsr etmiş mütəxəssis idi. Lakin 90-cı illərin sonunda artıq vəfat etmiş general Boquslavskinin həyat yoldaşı onun tərcüməsini Elmlər Akademiyasına təqdim edəndə Kraçkovskinin müəllimi olmuş məşhur şərqşünas V.R.Rozen (1849-1908) öz rəyində bildirmişdi ki, generalın tərcüməsi Sablukovun tərcüməsindən heç də geri qalmır. Rozen kimi ərəbşünasın verdiyi bu böyük dəyəri və XIX əsrin ortalarında mədəni inkişaf şəraitini nəzərə alaraq etiraf etmək olar ki, bu dərəcədə elmi yüksəkliyə qalxmaq general Boquslavski üçün Ruhani Akademiyasının professoru Sablukov ilə müqayisədə qat-qat çətin idi.

“Əcdadların kölgələri. Ərəb ədəbiyyatı fədaisi” başlığı altında yazılmış fəslə Kraçkovski XVIII əsrdə yaşamış sözün həqiqi mənasında elm fədaisi olmuş alman ellinist və ərəbşünası Yakov Reyskeyə həsr etmişdir. O, xatirələrində yazır: “1909-1910-cu illərin qış aylarında Beyrutda müəllimim ərəb professor L.Şeyxonun (1859-1927) IX əsr ərəb şairi əl-Buxturinin (819-897) şer məcmuəsinin nəşri üzərində uzun illərdən bəri sürən əməyi bəhrəsini vermək üzrə idi. Hərbi şücaət və mənəviyyat bəhrəsində olan bu əsərin adı Xamasa idi (805-846-cı illərdə yaşamış digər ərəb şairi Əbu Təmmamın da eyni adlı əsəri var). Bu məcmuənin taleyi maraqlıdır. XVII əsrdə Şərq ədəbiyyatı inciləri ilə məşğul olan avropalılar müntəzəm olaraq əlyazma toplamağa başlamışdılar. Türkiyədə hollandoyalı rezident-məşhur Leyden ərəbşünaslar məktəbinin yetirməsi L.Varner (1619-1665) İstanbuldan gətirdiyi “Xamasa”da daxil olan zəngin əlyazmalar külliyyatını öz doğma universitetinə təqdim etmişdi. Şeyxo hələ XIX əsrin 90-cı illərində şəxsən özünü köçürdüyü həmin əlyazma əsasında nəşr hazırlayırdı”. Vidalaşmadan öncə o, Kraçkovskiyə çap olunmuş vərəqlər vermişdi və alim hələ Odessaya yola düşən gəmidə ikən onları tədqiq etməyə başlamışdı. Məcmuə üzərində işləyərkən Kraçkovski əlyazmanın kənarlarında başqa xətlə yazılmış çoxlu sayda qeydlər gördü. Bu qeydlərin çoxu ərəbcə, bəziləri isə latınca idi. Nə Beyrut, nə də Leyden nəşriyyatları bu qeydləri nəzərə almamışdılar. Şeyxo bunları adi katib yazısı və ya oxucu qeydləri sanmışdı və bu qeydlərin qərb xarakterli olduğuna fikir verməmişdi. Bunlar adi qeydlər deyildi; həm uğurlu fərziyyələr, həm də digər mənbələrdən latınca sitatlar ilə bərabər göstərilən variantlar idi. Son iki əsrin nəşrlərini yoxlayıb çox asanlıqla müəyyən etmək olardı ki, XVIII əsrin ortalarına qədər çap edilmiş bütün əsərlər və Leyden məcmuəsinə daxil olan bütün əlyazmalar müəllifə tam məlum idi. Yalnız yüksək bilikli və fenomenal yaddaşa malik mütəxəssis bu qeydləri edə bilərdi. Bu şəxs kim idi? Kraçkovski yazır ki, ərəbşünaslığın tarixi haqqında mühazirələrə hazırlaşarkən mən XVIII əsr alman aliminin faciəli tərcümeyi-halına müraciət etməli oldum və gözlərimin önündə odlu hərflərlə yazılmış ilk səhifələrdən biri durdu. Bu səhifədə alman alimi 1738-ci ildə 22 yaşlı ikən Leydenə səfər etmək bəhrəsində ideyasından danışdı. O yazırdı: “Mən çox pis oldum. Öz ağılsızlığımın ucubatından çox zərər çəkdim. Ərəb ədəbiyyatının qurbanı oldum. O zaman mənim bu ədəbiyyata olan coşğun həvəsim məni bədbəxt etdi, çünki çox tez başladı, ona

ehtiyac olmayan, dəyər verilməyən bir zamanda başladı. Əgər daha xoşbəxt zamanları canlandırma biləcək bu həvəs, yangı qəlbimə yol tapa bilsəydi?! Əgər bu dövr nə zamansa gəlsə (buna heç ümidim yoxdur)... Ərəb ədəbiyyatına daha yüksək qiymət verib onu lazımınca öyrənəcəkləri dövr nə zamansa gələcəkmi?" Belə özünəməxsus əsəbi üslubda yazırdı Reyske, XIX əsr alman tarixçisi T.Mommsenin "misilsiz" adlandırdığı Reyske – XVIII əsrin görkəmli ellinisti və ərəbşünası, özünü yaşlı vaxtlarında adlandırdığı kimi "ərəb ədəbiyyatı qurbanı" Yakob Reyske (1716-1774). Bu sözlər boş ibarə deyildi. Halledəki yetimlər evindən Leypsiqə gələn 17 yaşlı tələbə ikən öz dediyinə görə onda ərəb dilini öyrənməyə qeyri-adi həvəs, meyl yaranmışdı. Ömrünün sonuna qədər o, sözün həqiqi mənasında aclıq içərisində yaşamışdı. Müasirlərinin yazdıqlarına görə Yakob Reyske ömrü boyu sözün əsl mənasında aclıqla mübarizə aparırdı. Leyden şəhərinə piyada gedən və gəncliyinin 8 ilini orada yoxsulluq içərisində keçirən Reyske nəinki dəfələrlə oxuyur, o hətta kitabxanada olan bütün tarixi və poetik ərəbdilli əlyazmaların üzünü köçürürdü. XVII əsrin məşhur holland şərqşünası əlyazmalar kolleksiyasının sahibi L.Varnerin (1619-1665) bütün əlyazmalarını oxuyaraq aclığa qalib gəlirdi. Bu əlyazmaların siyahısında 1740-cı il sentyabrın 10-da üzünü köçürüb bitirdiyi əl-Buxturinin "Xamasa" əsəri də var idi. Leyden əlyazmasının kənarlarındakı qeydlər həmin nüsxə üzərində aparılan tədqiqatın izləri idi və bu izlər Kraçkovskiyə həmin elm fədasinə aparın yolu göstərmişdi. Y.Reyske yazırdı: "Tarix və poeziya üçün ərəb dili çox faydalı ola bilər. Mən çox istərdim ki, o bizdə daha çox məşhur olsun. Müqəddəs filologiyanın onun üzərində qurulması mənim üçün o qədər də əhəmiyyətli deyil. Əgər ərəb dilinə kömək etmək istəyirlərsə onu yalnız ilahiyyat məqsədilə öyrənmək lazım deyil, onun vasitəsilə tarix, coğrafiya, riyaziyyat, fizika və tibbi öyrətmək və zənginləşdirmək lazımdır". Beləliklə, Reyskeni şərqşünaslıqda və ümumilikdə elmdə ərəbşünaslığın müstəqil əhəmiyyətini geniş və şüurlu olaraq elan edən ilk alim hesab etmək olar. Yaşadığı dövrdə o, baxışlarına həmrəy olan şəxs görmədi. Yakob Reyskeyə ən yaxşı halda öz şərq alimliyini hər şeydən üstün tutan qərribə adam kimi baxırdılar. Reyskenin yeganə fərəh tapdığı məşğuliyyət əlyazmalar idi. Tərcümeyi-halının yekununda yazdığı bu sətirləri indi də həyəcansız oxumaq mümkün deyil: "Mənim övladım yoxdur. Övladlarım, atasız yetimlərim əlyazmalarımdır. İşıq üzü görmədən əvvəl mən onları qəm-qüssə ilə tərbiyə etmişəm. Mən öləndən sonra onların halı necə olacaq? Onlar kimə qismət olacaq? Saf, dürüst, fədakarcasına düşünən qəlb tapılacaq mı? Qoy onları Allah qorusun! Mən öz növbəmdə onlar üçün bacardığımı etmişəm və nə qədər ki həyatda varam onlara bu dünyada mümkün qədər yardım edəcəm". Alimin özü ilə müqayisədə əlyazmalarının taleyi daha xoşbəxt oldu. Ölümündən sonra əlyazmalar ona sağlığında dəyər verən şəxslərdən biri olan məşhur alman yazıçısı Q.E.Lessinqin (1729-1781) əlinə, sonralar isə Kopenhagen kitabxanasına keçdi. Y.Reyskenin hazırladığı və bütün tarixçilərin bu günə qədər istifadə etdiyi 1273-1331-ci illərdə yaşamış ərəb tarixçisi və coğrafiyaşünası Əbul Fidə salnaməsinin 5 cildlik nəşri və digər əsərləri bu günə qədər "ərəb ədəbiyyatı fədasinin" yorulmaz tədqiqatlarının abidəsi olaraq qalır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış yazıçı Olqa Forş yazırdı: "Leypsiqdə Radişev və rus tələbələri ilə görüşə ərəb filologiyasının banisi, alim, sabahkı günə yeməyi olub-olmayacağından əmin olmayan qoca Yakob Reyske də gəlmişdi". Bütün bunlara baxanda bizim əcdadlarımız olan alimlərin necə çətin şəraitdə çalışdıqlarının və yüksək nümunələr qoyub getdiyinin şahidi oluruq.

XVIII əsrdə onunla bərabər digər bir şərqşünas alim Q.Y.Ker haqqında da anlaşılmaz qərribə adam kimi düşünürdülər. Rusiyada yaşamış alman mənşəli ərəbşünas Q.Y.Ker (1692-1740), "Şərq dilləri və elmləri cəmiyyəti və ya Asiya Akademiyası adlı sonralar itirilmiş layihənin müəllifi olan bu alim şərqşünaslıq elminin inkişafı yolunda əlindən gələni əsirgəməmişdir (Bu layihə haqqında vaxtilə M.V.Lomonosov (1711-1765) da düşünülmüşdü).

Belə unudulmuş elm fədailərindən biri də özü haqqında danışmağı sevməyən "Sakit Girqas" kimi tanınan rusiyalı şərqşünas V.F.Girqas (1835-1887) idi.

Kraçkovski yazır ki, bir dəfə 1907-ci ilin qışında baron Rozenin (V.R.Rozen (1849-1908-ci illərdə yaşamış rus şərqşünas alimi) yanında çalışarkən mən Girqasın ölümündən 20 il keçdiyini xatırladım və nə üçün onun haqqında az məlumat olduğunu soruşdum. Fikrə getdi və dedi: "Onun haqqında nə demək olar? Sakit adam idi, özü haqqında danışmağı sevmirdi və başqalarının da onun haqqında danışmasını istəmirdi. Yunan filosofu Epikurun sözləri ilə ("Lathe biosas") mənə "gizli yaşa"mağı öyrədirdi. Taleyini qıcıqlandırmaqdan qorxurdu və hətta ən sadə söhbətlərində belə ərəb istisnası olan "İn şə Allah"ı ("Allah istəsə") yaddan çıxarmırdı. Həmişə deyirdi: "Mən sizə axşam gələcək və ya filan işi görəcəm in şə Allah". Girqas xəstə idi, cəmi 52 il ömür sürdü. Çox yaşamayacağını bilirdi və müntəzəm işləyirdi. Bütün həyatı boyu zəhmət çəkdi. Çox işlər gördü. Biz bu qədər çapalama ilə 20 ildir ki, onun başladığını bitirə bilmirik. Suriya və Misirdə olan müddətdə canlı danışıq dilində tərtib edilmiş 500-dən artıq atalar sözlərini öz səliqəli xətti ilə yazmışdı. Hiss edəndə ki, sonu gəlir, kənara çəkildi və sakit yaşadığı kimi sakitcə də vəfat etdi". Ölümündən hətta 60 il sonra universitet tələbələri onun dərslərlərindən istifadə edirdilər. Kraçkovski yazır ki, o hələ 1-ci kursda oxuyarkən Girqasın və Rozenin tərtib etdikləri müntəxəbatdan istifadə etmişdir və Girqasın tərtib etdiyi "Lügət"dən və "Ərəb ədəbiyyatı tarixi"ndən dövlət imtahanına hazırlanmışdır.

Seçilmiş əsərlərinin II cildində Kraçkovski dünya ədəbiyyatında 3 böyük poetik sistem olduğunu qeyd edir: yunan, hind və ərəb. Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin yayılması ilə fars, türk, hind, əfqan və digər Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatı onun bilavasitə təsiri altındadır. Fars ədəbiyyatı vasitəsilə o gürcü ədəbiyyatına da öz təsirini göstərdi. Kraçkovski orta əsr yəhudi poeziyasında da ərəb poetik sisteminin izləri olduğunu söyləyir. Lakin yunan, hind, fars mədəniyyətlərinin də öz növbəsində ərəb elminə təsirindən danışan alim yunan təsiri məsələsi ilə daha yaxından tanış olmağı vacib bilir. O yazır: "Aristotelin (e.ə. 384-323-cü illərdə yaşamış yunan filosofu) ərəb elminə təsiri kifayət qədər məlumdur. Onun ritorikası (bəlağət, bəyan elmi), poetikası, topikası (bir fikri ifadə edərək ümumi dəlillərdən istifadə etmək bacarığı haqqında elm) çox erkən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Artıq X əsrdə yunan əsərlərinin ərəb dilinə tərcümələri mövcud idi. Bütün bunlar danılmaz faktdır. Lakin poetikaya dair ərəb əsərlərində Aristotelin baxışlarını görə bilmirik". Kraçkovski IX əsrin ən səmərəli dövr hesab edir və bu dövrdə yaşamış 3 alimi nümunə olaraq göstərir; "Kitab al-hayavan" və "Kitab əl-bəyan" əsərlərinin müəllifi filoloq və ilahiyyatçı əl-Cahiz (öl.255/869), "Kitab əl-badi" əsərinin müəllifi, bir günlük xəlif 296/908-ci ildə qətlə yetirilmiş filoloq İbn əl-Mutazz və coğrafiyaşünas və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Qudama ibn Cəfər Əbu-l-Fəth əl-Katib əl-Bağdadi (öl.922). Əl-Cahiz Aristotelin məntiqinə istehza ilə yanaşır. "Əl-Hayavan" əsərində o yazır: Onun (Aristotelin) məntiqi heç bir ərəb nətiqinə aydın deyil. (səh. 45). Mən məntiq müəllifinin bu sözlərini anlaya bilmirəm; bəlkə düzgün tərcümə edilmişdir" (həmin əsər səh. 18). Digər bir nəzəriyyəçi alim İbn əl-Əsir, Əbu-l-Fəth Nəsrullah (1163-1239) (məşhur tarixçi İzzəddin ibn əl-Əsirin qardaşı) İbn Sinaya müraciət edərək daha sərt danışır: "Əgər sən ərəb alimlərinin yunanların kitablarından nə isə öyrəndiklərini sübut etməyə çalışırsansa, mən buna etiraz edərək bildirmək istəyirəm ki, mən yunan alimlərinin nə dediklərini bilmirəm və heç vaxt bilməmişəm". Ərəb elminin yaranmasında yunan təsirini, izlərini axtarmaq düzgün deyil. Ərəb poetikası, elmi yad nəzəriyyə əsasında deyil, öz doğma dili üzərində müşahidələrdən yaranmışdır. İbn əl-Mutazz "Kitab əl-badi" ("Yenilik haqqında kitab") əsərində yazır ki, yenilik və ya yeni üslub düşünüldüyü kimi yeni cərəyan şairləri tərəfindən yaradılmamışdır. Bu üslubun əsaslarına Quranda, hədislərdə, bədəvilərin dilində rast gəlinir.

Nəticə

Kraçkovskinin əsərində belə bir müddəaya rast gəlirik: "Bəzən əlyazmalar inadkar olur. Onlar "Səndən sonra bu barədə kim danışacaq? Məgər biz sənə onu özünlə aparmağa ixtiyar vermişikmi?" kimi suallarla məsələni sərt və hökmlə ortaya qoyanda insan özünü aciz və əlacsız hiss edir. Əsrlərdən gələn qədim ölməz elmin hökmləri ciddidir. Bəzən əlyazmalar gözlənilmədən insanların taleyini həll edərək onun istiqamətini istədiyi kimi dəyişir. Əlyazmalara mehr salanlar onların təsiri altından çıxıb bilmir. Əsərin sonunda 1943-cü ildə yazdığı "Requiem Aeternam" başlığı altında yazıda Kraçkovski keçmişin lövhələrinin onun gözləri önündə durmasından danışır. Hər bir əlyazma istər yeni olsun, istər qədim, onun həyatına daxil olub və onu istədiyi şəkildə dəyişib, elm tarixini yazmaqda, keçmişə öyrənməkdə, həyatlarını elmə həsr etmiş insanları kəşf etməkdə ona kömək olub. Çox zaman müharibələr, xəstəliklər bu alimlərin tam tərəqqisinə imkan verməsə də Kraçkovskinin özü də daxil olmaqla bu insanlar elmlə əlyazmalarla, kitablarla sıx təmasda olaraq ən çətin şəraitdə elmin inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Bu yazıda adları çəkilən və çəkilməyən alimləri minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. Allahdan onlara əbədi rəhmət diləyir və xoş xatirələrdə anılmalarını, yaşamalarını diləyirik. Məşhur ərəb şairi və filosofu Əbu-l-Əla əl-Məərrinin (979-1058-ci illərdə yaşamış və kor olmuşdur) belə bir kəlamı var: "Luzum mələ yəlzəm" ("lüzumsuz olanın lüzumluluğu"). Şair-filosof demək istəyirdi ki, onun əsərlərindəki düşüncələr və nəticələr bir çoxları üçün vacib olmaya bilər, amma onun özü üçün çox lazımlıdır. Biz də belə qərara gəldik ki, burada yazılanları bilmək yalnız biz əlyazmaşünaslar üçün deyil, bütünlükdə insanlar üçün vacib və lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Академик И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения в 6-ти томах. Изд-во Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1956.
2. А.Мухаммед ибн Абд ал-Карим Ибн ал-Асир. «Ал-масал ас-саир фи адаб ал-катиб ва ш-шаир». Булак, 1282, стр.120 (Каир, 1312).
3. Le Monde Oriental, XVIII, стр.58; Rocznik Orjentalistyczny, III, 1925, стр. 260-261.

Tahira Aliyeva

Forgotten Martyrs of Science or "On the Arabic Manuscripts"

Much credit for the development of Arabic studies belongs to Ignatij Yulianovich Krachkovsky. The scientific heritage of Academician I.Yu. Krachkovsky covers all areas of Arabic studies and characterizes him as an orientalist of the widest range. He created over 450 scientific publications. The first volume of the six-volume collection of selected works includes the well-known book "On the Arabic Manuscripts. Memories of books and people". This book, written in the harsh years of the war of 1941-1945, is an example of high propaganda of science and selfless service to it. According to I.Yu. Krachkovsky, he wrote only about people to whom manuscripts and books led him or who were closely related to them. Among them are the names of such scientists as J. Reiske, Kehr, V. F. Girgas, I.A.Bychkov, V.R.Rosen, H.D.Fren, A.E.Schmidt and others who unselfishly served science, and life which passed among the manuscripts. The manuscripts played an important role in the life of I.Yu. Krachkovsky himself and the scientists he mentioned. Through their hands, manuscripts were introduced to the scientific world. Academician I.Yu. Krachkovsky wanted

to show what scientist is experiencing in his work on manuscripts, wrote about the joys and sorrows of office work. Every detail of the work in the book is associated with broad issues of cultural history and serves the high ideals of humanity.

Key words: *science, manuscripts, scientists, Krachkovsky*

Таира Алиева

Забутые мученики науки или «Работая над арабскими рукописями»

В развитии арабистики большая заслуга принадлежит Игнатию Юлиановичу Крачковскому. Научное наследие академика И.Ю.Крачковского охватывает все области арабистики и характеризует его как востоковеда широчайшего диапазона. Его перу принадлежит свыше 450-ти печатных научных трудов. В первый том шеститомного собрания избранных трудов ученого включена известная книга «Над арабскими рукописями. Листки воспоминаний о книгах и людях». Эта книга, написанная в суровые годы войны 1941-1945 годов, является образцом высокохудожественной пропаганды науки и бескорыстного служения ей. По словам самого И.Ю.Крачковского в ней он писал только о людях, к которым его привели рукописи и книги, или которые были близко связаны с ними. Среди них имена таких ученых как И.Я.Рейске, Г.Я.Кер, В.Ф.Гиргас, И.А.Бычков, В.Р.Розен, Х.Д.Френ, А.Э.Шмидт и других, которые бескорыстно служили науке, жизнь которых прошла среди рукописей. Рукописи сыграли большую роль в жизни самого И.Ю.Крачковского и упомянутых им ученых. Через их руки рукописи вошли в научный мир. Академик И.Ю.Крачковский хотел показать, что переживает ученый в процессе работы над рукописями, писал о радостях и огорчениях кабинетной работы. Каждая деталь прозведения в книге связана с широкими вопросами истории культуры и служит высоким идеалам человечества.

Ключевые слова: *рукописи, наука, ученые, Крачковский*

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Paşa Kərimov tərəfindən sərə tövsiyə olunmuşdur.